

Ellert Þór Jóhannsson

Íslensk orðsifjabók á netinu

1 Inngangur og forsaga

Nýlega leit dagsins ljós nýr vefur *Íslenskrar orðsifjabókar* (ÍO) sem er þróaður og hýstur af Árnastofnun (<https://ordsifjabok.arnastofnun.is>). Vefurinn er byggður á prentaðri útgáfu orðabókarinnar sem kom út árið 1989 og er höfundarverk Ásgeirs Blöndals Magnússonar (1909–1987). Orðsifjabókin var fyrsta verk sinnar tegundar á íslensku og jafnframt fyrsta orðsifjabókin þar sem fyrst og fremst er horft til nútímamáls. Hér verður stuttlega rakin saga þessa verks, tildrög stafrænnar útgáfu þess og litið á ýmsa eiginleika hins nýja vefjar (ítarlega umfjöllun má finna hjá Trausta Dagssyni og Ellerti Þór Jóhannssyni 2025).

Ásgeir Böndal Magnússon var málfræðingur og ritstjóri um langt skeið hjá Orðabók Háskólans sem var sérstök háskólastofnun sem sinnti ýmsum verkefnum á sviði orð- og orðabókafræða. Hann hóf að vinna að orðsifjaverki sínu þegar á sjöunda áratugnum en eftir að hann lét af störfum árið 1980 gat hann helgað sig orðsifjarannsóknum og gerð orðabókarinnar af meiri krafti. Verkinu var að mestu lokið þegar Ásgeir lést árið 1987. Hann hafði þá skrifað inngang og lesið yfir meirihluta hins fullunna handrits (sjá Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:xxii).

2 Orðsifjaupplýsingar

Íslensk orðsifjabók telst til sérstakrar tegundar orðabóka sem stundum eru kallaðar sögulegar eða díakrónískar þar sem þær rekja þróun orða í tíma (Svensén 1987:18). Þær geta verið mjög ólíkar að umfangi og hversu djúpt er farið í ýmis smáatriði (sbr. Malkiel 1976) en hafa þó að meginmarkmiði að veita upplýsingar um uppruna orða, elstu þekktu myndir þeirra og tengsl við skyld orð í málinu og skyldum málum (Svensén 2004:398–399).

Flest orð í íslensku falla undir einn af þremur meginflokkum (sbr. umfjöllun hjá Guðrúnu Kvaran 2005). **Erfðaorð** má rekja til eldri málskeiða og stundum er hægt að setja fram endurgerð forstígr orðmynda sem byggjast á aðferðum samanburðarmálfræðinnar. Þegar rætt er um erfðaorð eru oft talin upp skyld orð í öðrum málum sem sýna sameiginlegan uppruna. **Tökuorð** er önnur tegund orða þar sem orð berast úr einu máli í annað og varðveita slík orð oft ýmis einkenni upprunamálsins. Orðsifjabækur geta gefið upplýsingar um hvenær og hvaðan tökuorð komu inn í málið. **Nýyrði** eiga sér ekki beinar samsvaranir í eldri málstígu en eru oft mynduð úr þekktum orðhlutum og viðskeytum sem fyrir hendi eru í málinu.

Í orðsifjabókum má oft finna upplýsingar um merkingarþróun tiltekins orðs, breytingar á hljóðum, beygingum eða notkun og elstu heimildir um orðið. Upprunasagan getur þó oft verið flókin. Stundum er erfitt að greina hvort orð sé erfðaorð, tökuorð eða blanda af hvoru tveggja og ýmsar gerðir nýmyndana geta líka verið byggðar á þekktum erfðaorðum eða tökuorðum. Markmið orðsifjabókar er að setja fram þessar upplýsingar á skýran hátt og gera notendum kleift að sjá megindrættina í sögu hvers orðs.

Þegar litið er á fletturnar í ÍO má glögglega sjá hvernig upplýsingum um orðaforðann hefur verið safnað saman og hvernig þær eru settar fram. Á *Mynd 1* er dæmi um flettu úr prentuðu orðabókinni yfir hið vel þekkta indóevrópska erfðaorð *móðir* þar sem má sjá tengsl orðsins við skyld orð.

móðir kv. ‘kvenkynsvera sem á (fæðir af sér) afkvæmi, mamma, ...’; sbr. fær. *móðir*, nno., sæ. og d. *moder*, fd. *mothær*, fe. *mōdor*, fhþ. *muotar*, fsax. *mōdar* (ne. *mother*, nhþ. *mutter*). Sbr. ennfremur lat. *māter*, fír. *māthir*, fsl. *mati* (rússn. *matʹ*), gr. *mētēr* og fi. *mātár*–; < ie. **mātēr*. Líkl. myndað með *ter*-viðsk. af **mā*– sem er barnaorð um móður, sbr. *mamma*. Sjá *mamma*, *móa* (1), *móða* (3), *móðerni* og *mæðg-in*.

Mynd 1: Flettan móðir í prentuðu orðabókinni (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:629).

Á *Mynd 1* má sjá hvernig orðið *móðir* tengist samsvarandi orðum í öðrum germönskum og indóevrópskum málum. Einnig sést endurgerð indóevrópsk frumgerð orðsins merkt með stjörnu. Í lok flettunnar er vísað í aðrar flettur með skyldum orðum.

Orðsifjabókin miðlar margvíslegum upplýsingum og eru flettutextarnir oft afar þéttir. Helsti annmarki prentaðrar útgáfu er þó sá að þær upplýsingar sem fram koma í tiltekinni flettu geta jafnframt átt við um önnur orð, án þess að það komi skýrt fram. Það er því ekki alltaf auðvelt að nálgast allar gagnlegar upplýsingar þegar einungis er hægt að fletta upp orðum í stafrófsröð. Það varð því ljóst að gagnsemi ÍO myndi aukast verulega ef hægt væri að hafa bókina á stafrænu sniði og gera efni hennar aðgengilegt og leitarbært á netinu.

3 Stafræn orðsifjabók

Íslensk orðsifjabók var eitt af fyrstu útgáfuverkum Orðabókar Háskólans sem var unnið með aðstoð tölvutækni. Þótt Ásgeir Blöndal hefði nýtt sér hefðbundnar aðferðir við orðabókargerðina, t.a.m. handskrifaða seðla, var handrit hans að orðabókinni fært yfir á stafrænt form áður en það var gefið út. Efnið var fyrst slegið inn í tölvu og síðan var bókin sett upp með svokölluðu T_EX-sniði sem reyndist hentugt til að meðhöndla hina fjölmörgu mismunandi bókstafi og tákn sem koma fyrir þegar vísað er í dæmi úr ólíkum tungumálum auk endurgerðra frummynda (sjá inngang hjá Ásgeiri Blöndal Magnússyni 1989). Eftir að bókin kom út á prenti árið 1989 voru upprunalegu T_EX-skrárnar varðveittar hjá Orðabók Háskólans. Það er ekki sjálfgefið að svo gamlar tölvuskrár séu geymdar lengi enda var ekki litið á stafræna gerð bókarinnar sem markmið í sjálfu

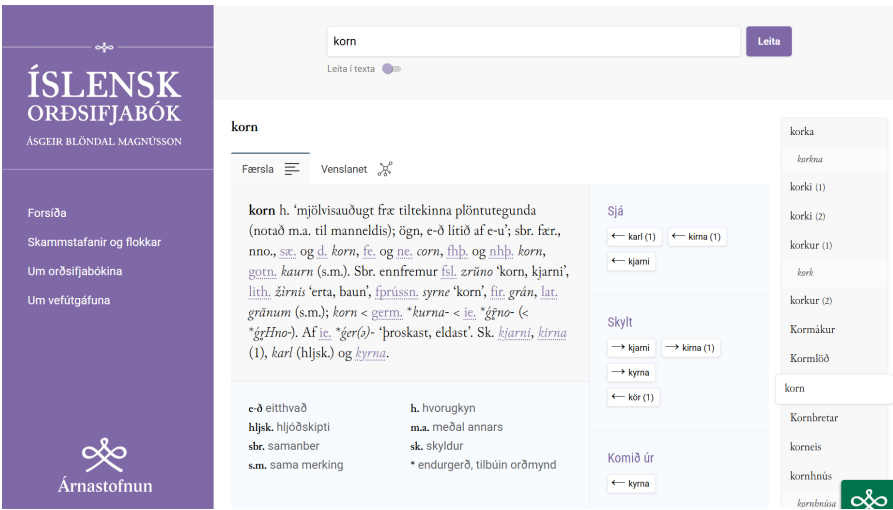
sér. Í raun var litið á stafræn gögn á þessum tíma sem millistig milli handrits og prentunar og þegar bókin hafði verið gefin út var ekki endilega ástæða til að halda upp á stafrænar skrár, sérstaklega ef þær voru stórar. Sem betur fer voru T_EX-skrárnar frá OH varðveittar sem auðveldaði verkið til mikilla muna þegar farið var að íhuga vefútgáfu bókarinnar um tuttugu árum síðar hjá Árnastofnun.

Fyrsta gerð stafrænnar útgáfu ÍO var unnin í tengslum við nýja vefgátt, *málið.is*, sem var opnuð árið 2016 (sjá Steinþór Steingrímsson o.fl. 2018). Tilgangur vefgáttarinnar var að veita aðgang að fjölda málgagna sem Árnastofnun hefur umsjón með og var ákveðið að fyrsta útgáfa *málsins.is* skyldi einnig innihalda aðgang að orðsifjabókinni. Þá var hafist handa við að vinna upplýsingarnar úr gömlu T_EX-skránum með birtingu á netinu í huga.

Eftir þessa vinnu var hægt að birta stafræna gerð ÍO á *Málinu*. Þessi útgáfa var þó takmörkunum háð. Hún gaf notendum aðeins kost á að leita að skilgreindum uppflettiorðum og ekki var hægt að blaða fram og til baka eins og í prentuðu bókinni. Þar að auki vantaði allar stoðupplýsingar, t.d. heimildaskrá og lista yfir skammstafanir.

Eftir að þessi takmarkaða útgáfa hafði verið til sem hluti af vefgáttinni í nokkur ár var hafist handa árið 2022 við að þróa fullkomnari stafræna útgáfu af ÍO. Til þess þurfti að draga ýmsar upplýsingar úr upprunalegu T_EX-skránum þannig að tölva gæti lesið hvernig tengslum orðanna í prentaða textanum væri háttað og túlkað á kerfisbundinn hátt. Útkoman varð nýr vefur með aðgangi að öllu efni prentuðu bókarinnar sem sjá má á vefslóðinni *ordsifjabok.arnastofnun.is*.¹ Mynd 2 sýnir skjáskot af dæmigerðri flettu.

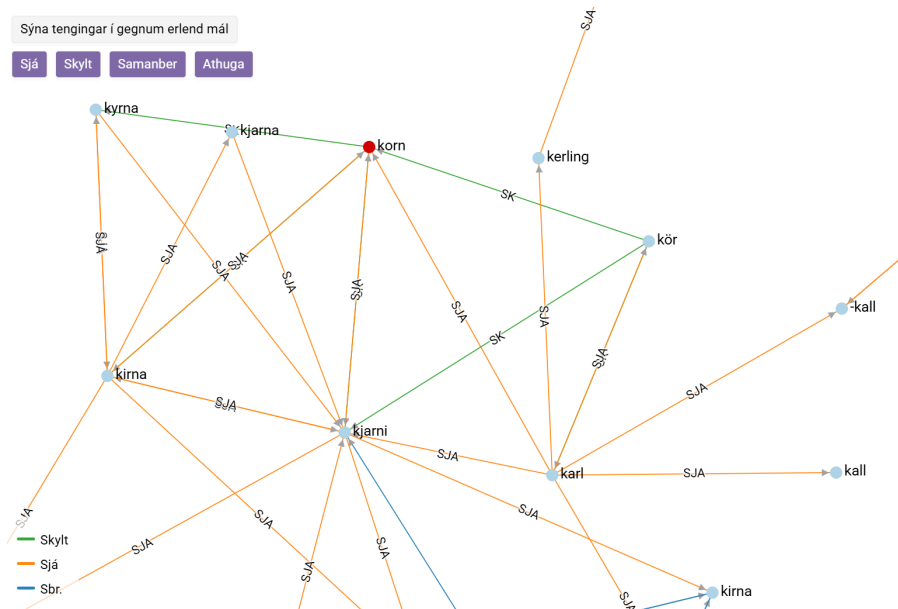
¹ Að vefútgáfunni unnu Árni Davíð Magnússon, Einar Freyr Sigurðsson, Finnur Ágúst Ingimundarson, Steinþór Steingrímsson og Trausti Dagsson en sá síðastnefndi hannaði einnig útlit og viðmót vefjarins.

Mynd 2: Skjáskot af flettunni *korn* í ÍO á netinu.

Eins og sjá má á *Mynd 2* skiptist viðmótið í nokkra ramma eða dálka þar sem auðvelt er að glöggva sig á valinni flettu og þeim orðum sem koma við sögu í henni. Lengst til vinstri er aðalvalmyndin þar sem hægt er að lesa sér til um verkið og auk þess fá yfirlit yfir allar skammstafanir sem notaðar eru í bókinni og ýmsa efnisflokka. Á miðri síðunni birtist svo sjálfur flettutextinn eins og hann kemur fyrir í prentuðu útgáfu bókarinnar. Skammstafanir eru útskýrðar undir flettutextanum og tengingar við önnur orð eru sýndar í sérdálki hægra megin. Einnig eru virkir tenglar í sjálfum textanum sem hægt er að smella á til að fá upplýsingar um tungumál sem vísað er til eða til að fletta milli uppflættiorða. Tenglar við skyld orð og tungumál eru einnig birtir í sérdálki til hliðar og neðan við flettutextann (sést ekki á *Mynd 2*). Dálkurinn lengst til hægri sýnir svo uppflættiorð í stafrófsröð svo að notendur geta fundið með einföldum hætti önnur orð í grenndinni sem kynnu að vekja áhuga þeirra.

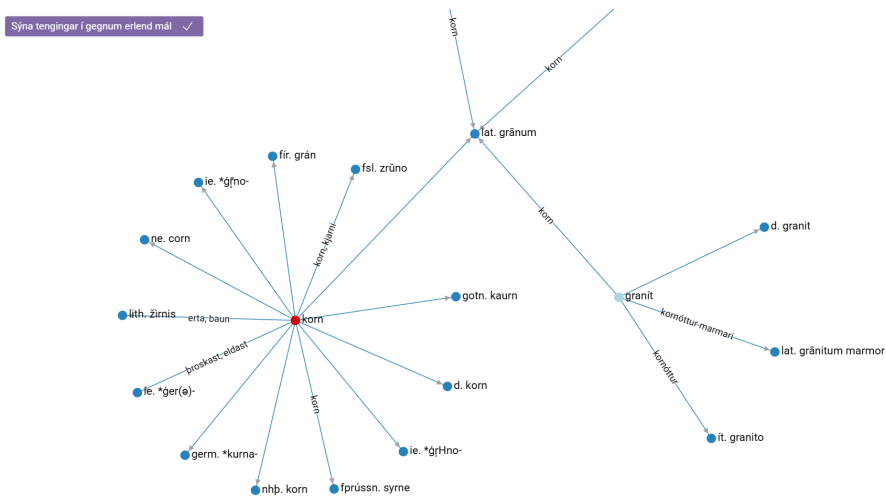
Að auki er boðið upp á sjónræna framsetningu á tengslum milli orða og mála. Það er gert með venslanetum, þ.e. myndrænni framsetningu á innbyrðis tengslum orðanna. Á þann hátt fær notandinn yfirsýn yfir hvernig tiltekið orð tengist öðrum. Hann getur séð tengsl við önnur uppflættiorð sem vísað er til í viðkomandi grein sem og þær greinar þar sem vísað er til þessa tiltekna orðs. Venslanetin sýna önnur tengd uppflættiorð í allt að þremur „kynslóðum“ frá upphaflega orðinu. Hluta af slíku neti má sjá á *Mynd 3*.

Mynd 3: Venslanet fyrir orðið *korn*.

Á Mynd 3 má sjá hvernig orðið *korn* tengist meðal annars orðunum *kjarni*, *kyrna* og *karl* og til hvaða annarra orða þessar flettur vísa. Litir línanna gefa til kynna eðli tengslanna.

Svipuð net sýna tengsl milli orða í skyldum málum sem væri illmögulegt að sýna í prentaðri bók. Netin styðjast við upplýsingar úr ákveðinni grein og þær eru síðan tengdar öðrum greinum þar sem sama orð er rétt. Dæmi um þetta má sjá á Mynd 4.

Mynd 4: Tengsl orðsins *korn* við samsvarandi orð í öðrum málum og málstigum.

Á Mynd 4 má sjá hvernig orðið *korn* er skylt orðinu *granít*. Latneska orðmyndin *grānum* sem samsvarar íslenska erfðaorðinu *korn* býr að baki afleiddu orði sem svo berst til íslensku sem tökuorðið *granít*. Myndræn framsetning með venslanetum getur verið gagnleg til að tengja saman upplýsingar sem koma fram í mismunandi flettum í bókinni og þannig fær notandinn yfirsýn yfir ýmis tengsl milli orða sem annars tæki tíma og fyrirhöfn að finna.

Það sem helst vantaði í fyrstu vefútgáfu ÍO var viðbótarefni sem var að finna í prentuðu útgáfunni, svo sem formála, skrár og lista yfir skammstafanir, tilvísanir og heimildaskrá. Í nýju vefútgáfunni er leitast við að gera þessar upplýsingar aðgengilegar. Á Mynd 5 má sjá hvernig undirsíðan *Skammstafanir og flokkar* er byggð upp með fjórum flípum.

ÍSLENSK
ORÐSIFJABÓK

ÁSGEIR BLÖNDAL MAGNUSSON

Forsíða

Skammstafanir og flokkar

Um orðsifjabókina

Um vefútgáfuna

Árnastofnun

Skammstafanaskrár

TungumálaheitiSkammstafanirRitNafnaflokkar

Skrá um ýmis rit og höfundar sem vitnað er til um einstök orð, orðmyndir og merkingar

Ágrip	Ágrip af Noregs konunga sögum (frá því laust fyrir 1200)
Akv.	Atlakviða (Eddukv.)
Alex. s.	Alexanders saga (þýðing frá 13. öld)
Alv.	Alvismál (Eddukvæði)
Am.	Atlamál hin grænlensku (Eddukvæði)
Arons s.	Arons saga Hjörleifssonar (i Sturlungu)
Ásoka áletranir	Indverskar áletranir frá 3. öld f.Kr.
Belleróf. r.	Bellerófontis rimur eftir Guðmund Andrésson (17. öld)
Ben. Gröndal Jónsson	Benedikt Gröndal Jónsson. Kvæði ... Viðey 1833

Mynd 5: Undirsíðan Skammstafanir og flokkar.

Eins og sést á Mynd 5 eru á síðunni fjórir flipar: Tungumálaheiti, Skammstafanir, Rit og Nafnaflokkar. Flipinn Tungumálaheiti inniheldur skammstafanir yfir tungumál og afleidd lýsingarorð. Undir flipanum Skammstafanir er að finna allar aðrar skammstafanir sem koma fyrir í ÍÓ. Flipinn Rit (opinn á Mynd 5) inniheldur lista yfir rit sem vísað er í sem oft eru íslenskir miðaldatextar en einnig textar frá öðrum tímum og vel þekktar erlendar heimildir. Stundum er vísað til ákveðinna útgáfna eða tiltekinna höfunda. Síðasti flipinn, Nafnaflokkar, á sér ekki beina samsvörun í prentuðu útgáfunni. Þar er hægt að fletta upp ýmsum nöfnum og heitum sem koma fyrir í ÍÓ. Hér hefur verið safnað saman 15 algengustu flokkunum, t.d. árheitum, dvergsheitum, eyjarheitum, goðsögulegum heitum og hestsheitum. Notendur geta þannig nálgast þessar upplýsingar á einum stað og fylgt tenglum áfram í viðkomandi flettur.

4 Lokaorð

Það er mikill fengur að þessari vefútgáfu á Íslenskri orðsifjabók þar sem nú er hægt að nálgast á fljótlegan og einfaldan hátt mikið efni um uppruna og þróun íslensks orðaforða. Enn er þó ýmislegt sem mætti bæta, bæði hvað varðar gögnin og framsetningu á þeim. Stundum er erfitt að sjá á venslanetum hvers eðlis orðatengsl eru, t.d. þegar fjallað er um hliðstæðar breytingar á merkingu hjá óskyldum orðum.

Einnig koma fyrir villur í tenglum sem rekja má til mislesturs eða mistúlkunar á texta. Misfellur eru þó lagfærðar þegar þær koma í ljós eða ef ábendingar berast til ritstjórnar.

Helsti vankantur verksins felst í stöðu þess sem höfundarverks. Þar sem ÍO er í höfundarrétti er ekki heimilt að breyta innihaldi þess sem útilokar efnislegar viðbætur og leiðréttingar á upprunalega textanum. Hér má nefna að stundum eru upplýsingar um aldur elstu heimilda orða misvísandi og hægt að sýna fram á að orð séu til í eldri heimildum en ÍO gefur til kynna. Til dæmis er orðið *ritning* samkvæmt ÍO fyrst þekkt á 16. öld en það kemur þó fyrir í *Íslenskri hómilíubók* frá um 1200 eins og sjá má í ONP, stafrænni orðabók um miðaldamálið á Íslandi. Fleiri dæmi má nefna þar sem orð eru talin yngri en elstu heimildir benda til, t.d. orðin *hörfa*, *höstugur* og *renningur*. Þar sem verkið birtist efnislega óbreytt er ekki hægt að leiðrétta slíkt í orðabókinni sjálfri en vonandi verður í framtíðinni mögulegt að birta athugasemdir eða viðbætur sem nýtast notendum.

Íslensk orðsifjabók geymir mikinn fróðleik sem vert er að gera aðgengilegan á stafrænu formi. Nýi vefurinn auðveldar aðgengi að upplýsingum um orðsifjar og skyldleika orða með fjölbreyttum leitarmöguleikum, myndrænni framsetningu og virkum tenglum. Vefurinn styrkir stöðu ÍO sem grundvallarrits í íslenskri orðfræði og nýtist bæði fræðasamfélaginu og almenningi sem traust heimild um orðaforða og sögu tungunnar.

Heimildir

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Íslensk tunga II. Orð. Handbók um beygingar- og orð-myndunarfræði*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Malkiel, Yakov. 1976. *Etymological Dictionaries. A Tentative Typology*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse Prose*. Københavns Universitet. <https://onp.ku.dk> (sótt í apríl 2025).
- Steinþór, Steingrímsson, Ari Páll Kristinsson og Halldóra Jónsdóttir. 2018. Málið.is: A Web Portal for Information on the Icelandic Language. Í: Ásta Svavarsdóttir, Halldóra Jónsdóttir, Helga Hilmisdóttir og Þórdís Úlfarsdóttir (ritstj.): *Nordiske Studier i Leksikografi* 14, bls. 255–261. Reykjavík: Nordisk Forening for Leksikografi.
- Svensén, Bo. 1987. *Handbok i Lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbete*. Stockholm: Esselte Studium & Tekniska nomenklaturcentralen.

Svensén, Bo. 2004. *Handbok i Lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori og praktik*. Stockholm: Nordstedts Akademiska Förlag.

Trausti Dagsson og Ellert Þór Jóhannsson. 2025. Revitalisering af *Íslensk orðsifjabók*, islandsk etymologisk ordbog. *LexicoNordica* 32:37–57.

Lykilorð

orðsifjatræði, söguleg málvísindi, veforðabók, venslanet

Keywords

etymology, historical linguistics, online dictionary, network graphs

Abstract

This brief report provides an overview of *Íslensk orðsifjabók*, an etymological dictionary of Modern Icelandic. It outlines the dictionary's background, material content, and digital publication, and discusses its presentation and integration within a newly developed online platform (<https://ordsifjabok.arnastofnun.is/>). The platform greatly improves access to the history and development of Icelandic vocabulary through advanced search functions and visual representations.

Ellert Þór Jóhannsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Eddu, Arngrímögötu 5
IS-107 Reykjavík
ellert.thor.johannsson@arnastofnun.is